

ELS PRIMERS PELEGRINS CATALANS

A SANT JAUME DE COMPOSTEL·LA (SEGLES XI-XII): IDENTITAT, PERFIL SOCIAL I PROCEDÈNCIA GEOGRÀFICA¹

PERE BENITO I MONCLÚS
Universitat de Barcelona

SUMARI

1. Cesari de Montserrat i els bisbes de la Narbonense.- 2. Els grans pelegrinatges a la Catalunya dels segles x-xii.- 3. Els primers pelegrins catalans a Sant Jaume de Galícia.- 4. Declivi i feudalització del pelegrinatge compostellà.- 5. L'obertura de noves rutes i la represa dels pelegrinatges.- 6. La popularització del culte a Sant Jaume de Galícia.

1. CESARI DE MONTSERRAT I ELS BISBES DE LA NARBONENSE

Un home de grans velleïtats, un oportunista del seu temps, com el definiria Ramon d'Abadal, l'abat Cesari de Santa Cecília de Montserrat, no només no anà a Compostella amb la inquietud que un segle després mouria tants catalans a emprendre el pelegrinatge a Galícia per visitar, les despulles de l'apòstol Jaume el Major, i retre-hi

1. Abreviatures emprades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; ACB = Arxiu Capitular de Barcelona; ACG = Arxiu de la Catedral de Girona; ACU = Arxiu Capitular d'Urgell; ACV = Arxiu Capitular de Vic; ADG = Arxiu Diocesà de Girona; ADS = Arxiu Diocesà de Solsona; AHN = Arxiu Històric Nacional; BACH = Antoni BACH I RIU, *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona*, Barcelona, Fundació Noguera, 2002; BC = Biblioteca de Catalunya; CSC = *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*; FELIU-SALRACH = Gaspar FELIU; Josep M. SALRACH (dirs.), *Els pergamins de l'arxiu dels comtes de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I* (992-1076), 3 vol., Barcelona, Fundació Noguera, 1999; FLÓREZ = Enrique FLÓREZ, *España Sagrada*, 51 vol., Madrid, Real Academia de la Historia, 1747-1879; LA = *Libri Antiquitatum*; LDEU = *Liber Dotaliorum Ecclesiae Urgellensis*; LFM = *Liber Feudorum Maior*; MARQUÈS, Vilabertran = Josep M. MARQUÈS (ed.), *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*, Figueres, Institut d'Estudis Empordanesos, 1995; MARTÍ = Ramon MARTÍ, *Colecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997; RIUS = José RIUS SERRA (ed.), *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, 3 vol., Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1945-1947; VILLANUEVA = Joaquín Lorenzo VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, 22 vol., Madrid-València, 1803-1852.

culte, sinó que, a més, la negativa plana de l'episcopat català i de l'arquebisbe de Narbona a reconèixer el seu il·legal nomenament i la seva consagració com a arquebisbe de la Tarraconense pels bisbes que assistiren al concili compostellà l'any 956, amb què topà de retorn de Galícia, conté implícit en els seus arguments el recel que la difusió del culte a la tomba de l'apòstol, convertint en patró i senyor de tot Espanya per la monarquia astur lleonesa,² podia suscitar dins l'Església catalano-narbonesa en el moment en què aquest mateix culte traspassava les fronteres del *regnum* i començava a atreure pelegrins de l'Occident cristià. Segons la carta que el mateix Cesari envià al papa Joan XIII l'any 970 els bisbes catalans contradigueren la seva pretensió al·legant, en contra de la tradició visigòtica, que «l'apostolat d'*Hispania* o occidental no fou de sant Jaume, car aquest arribà a Espanya mort», arguments que Cesari, endebades, refusà basant-se en la legislació canònica del concili de Nicea i del IV concili de Toledo (633).³

2. El patronatge polític del sant sobre *Hispania* apareix en un document d'Alfons II del 834, en un d'Ordoño II del 858 i en un altre d'Ordoño III del 954. Cf. Giovanni CHERUBINI, *Santiago di Compostella. Il pellegrinaggio medievale*, Florència, 1998, pp. 38 i 41. La relació entre el patronatge polític de l'apòstol i la teoria de la seva predicació a *Hispania* és, però, anterior; es troba a la segona meitat del segle VIII en els Comentaris a l'apocalipsi atribuïts al Beat de Lièbana. Cf. Fernando LOPEZ ALSINA, «Cabeza de oro refulgente de España»: los orígenes del patrocinio jacobeo sobre el reino astur, Juan Ignacio RUIZ DE LA PEÑA SOLAR (coord.), *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela y San Salvador de Oviedo en la Edad Media. Actas del Congreso Internacional celebrado en Oviedo del 3 al 7 de Diciembre de 1990*, Oviedo, 1993, pp. 27-36.

3. «Et ego Cesarius arquipresul reversus ad provincia mea nominata, contradixerunt me episcopi his nominibus: Petrus, sedis Barchinensis episcopus, Arnulfus condan qui fuit sedis Ierundensis episcopus, Ato, sedis Ausonensis episcopus, Wisadus, Urgilitanensis episcopus sedis et Eimericus, metropolitano sedis episcopus Narbonensis. Isti iam suprascripti nominati quia istum apostolatum, quod est nominatum Spania et occidentalia, dixerunt non erat apostolatum Sancti Yacobi, quia ille apostolum interfectus hic venit. Eg ego responsum det illis secundum canonica auctoritatem de Niceno concilio, ubi fuerunt CCC X et VIII episcopi, et secundum cannone Toletano, ubi fue-

Qualificats de curiosos per Abadal, que magistralment va treure l'entrellat de la datació de la carta de Cesari al papa i del concili compostellà, aquests arguments revelen la dimensió de la lluita politicoclesiàstica que estava en joc en l'afer: les pretensions de la monarquia lleonesa i del seu braç eclesiàstic, l'Església de la província galaica d'estendre, a través de la restauració de la província Tarraconense i el nomenament d'un eclesiàstic, la seva influència al damunt de la vella *Hispania* visigòtica, de la qual el *regnum* es considerava hereu i la primacia de la qual l'arquebisbe de Lugo pretenia succeir mentre Toledo no fos recuperada dels musulmans.⁴ Si sant Jaume no havia predicat a *Hispania*, quina autoritat tenien els bisbes de la *Galletia* sobre la *Tarraconense*? I encara hi podríem afegir: si els bisbes lleonesos intervenien il·legalment en els afers interns de l'Església catalanonarbonesa basant-se en la suposada primacia de l'arquebisbe de Lugo, quin interès tindrien els bisbes catalans a fomentar entre els fidels un culte sobre el qual se sustentava aquesta primacia i un moviment, el del pelegrinatge, que servia aquests objectius? Segurament ben poc.

Sembla, doncs, que en els primers moments, a la segona meitat del segle x, la difusió del culte a l'apòstol Jaume, estretament lligada a la llegenda de la invenció de la seva tomba, no fou fàcil. I és lògic que les reticències més grans amb què topà procedissin de les jerarquies eclesiàstiques d'una província, la Narbonesa, que podia veure en les pretensions hegemòniques del reialme lleonès i de la seva Església una amenaça per a la seva independència. I és significatiu que aquestes resistències es manifestessin poc després d'una de les primeres peregrinacions internacionals a Sant Jaume de Galícia documentades, la que protagonitzà l'any 951 el bisbe Godescalc de lo Puèi, una ciutat que mantenia des d'antic vincles culturals i religiosos estrets amb el monestir de Ripoll, relatada pel monjo Gómez de Sant Martí d'Albelda.⁵ Com veurem tot seguit, l'examen de la documentació testamentària avala plenament la hipòtesi que la penetració del culte a Sant Jaume de Galícia en la societat catalana, víctima de les reticències de la mateixa Església, fou més tardana que a la resta del món carolingi.

runt episcopi LXVI, episcoporum Spanie et Gallecie provincias edita anno III, regnante domno nostro glorio[s]simo principe Sisinando, die nonis decembris, era DCXXII» (Ramon d'ABADAL i DE VINYALS, *L'abat Cesari, fundador de Santa Cecília de Montserrat i pretès arquebisbe de Tarragona. La falsa butlla de Santa Cecília*, a *Id., Dels visigots als catalans*, vol. II, Barcelona, 1986 [3a ed.], pp. 30 i 40).

4. R. d'ABADAL, *L'abat Cesari*, p. 38.

5. Rudolf BEER, *Los manuscritos del monastir de Santa María de Ripoll*, Barcelona, 1910 [extret del «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», t. V], p. 33.

2. ELS GRANS PELEGRINATGES A LA CATALUNYA DELS SEGLES X-XII

Des de mitjan segle x un nombre significatiu dels testaments escrits als comtats catalans foren dictats amb motiu de la partença del testador en pelegrinatge.⁶ Els testaments dels qui es disposaven a emprendre un viatge a terres llunyanes, aquell que per la perillositat justificava prendre aquesta mesura, i/o les adveracions dels testaments sacramentals fetes sota jurament pels marmessors dins del termini que establia la llei gòtica dels sis primers mesos després de la mort, ocorreguda durant el romiatge o amb posterioritat, constitueixen, com és ben conegut,⁷ la font principal per a aproximar-nos al fenomen dels grans pelegrinatges des de dues perspectives: la de la identitat, la condició social i la procedència geogràfica dels romeus que, per motius diversos, inclosos els estrictament espirituals, deixaven la família i el seu entorn de relacions per emprendre un viatge llarg, costós i ple de perills; i la del lloc, la importància relativa que els pelegrinatges de llarga distància tenien dins d'una societat, en el nostre cas els comtats que constituïen l'anomenada Gòtia o Marca de Gòtia.

Roma, la ciutat eterna, que contenia la tomba dels apòstols Pere i Pau i les d'un gran nombre de màrtirs de l'Església primitiva, fou, durant el període que va de mitjan segle x als primers anys de l'onzena centúria, la principal destinació de les elits polítiques i eclesiàstiques catalanes, que hi acudiren tant per retre culte a les seves venerables relíquies com per resoldre afers temporals. Entre mitjan segle x i mitjan segle xi empengueren el viatge a Roma el comte Sunifred II de Cerdanya i Besalú, acompanyat del bisbe d'Urgell (951), el seu successor Oliba Cabreta, que també fou comte de Conflent

6. Bonnassie en calculà 25 sobre un total de 179, és a dir, aproximadament un de cada set, els testaments que abans de 1100 expliciten el pelegrinatge com a motiu que justifica la seva formalització. Cf. Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, Barcelona, 1979-1981, I, p. 291. Posteriorment, a mesura que la pràctica del testament s'estén en la societat, el percentatge de testaments de pelegrins disminueix dins del conjunt, però es manté, tanmateix, dins de cotes significatives. Immaculada Ollich, a partir del buidat del primer manual notarial de testaments conservats a l'Arxiu de la Cúria Fumada de l'Arxiu Episcopal de Vic, que abraça el període 1238-1251, ha calculat en un 4,30 % el nombre de testaments de vigatans dictats per causa de romiatge. Cf. Imma OLLICH, *Camp i ciutat a la Catalunya del segle XIII*, Vic, 1988, p. 109.

7. Sobre la importància dels testaments en la reconstrucció de l'espiritualitat generada entorn del camí de Sant Jaume, vegeu Ernesto GARCÍA FERNÁNDEZ, *A la espera del más allá: la sociedad urbana del camino de Santiago a través de sus testamentos*, Javier GARCÍA TURZA (coord.), *El camino de Santiago y la sociedad medieval*, Logroño, 2000, pp. 47-64. Han emprat aquesta font per a estudiar els pelegrinatges de llarga distància en general i el pelegrinatge jacobeu en particular a la Catalunya dels segles x-xiii entre d'altres autors: Josep GUDIOL, *De peregrins i peregrinatges religiosos catalans*, «Analecta Sacra Tarraconensia», III (1927), pp. 93-119; Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, I, pp. 291-293; Imma OLLICH, *Camp i ciutat a la Catalunya del segle XIII*, pp. 109-111; Michel ZIMMERMANN, *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)*, Madrid, 2003, II, pp. 813-818, 1199-1209; 1227-1229.

i Vallespir (vers el 968),⁸ el bisbe Vives de Barcelona (995),⁹ el comte Ermengol I i el bisbe Sal·la d'Urgell (1001), el comte Ramon Borrell i el bisbe Arnulf de Vic (1001),¹⁰ el bisbe Odó de Girona i abat de Sant Cugat del Vallès (1002) i el comte de Barcelona Ramon Berenguer I (1032),¹¹ a més de nombrosos eclesiàstics dels cercles catedralicis.¹² Més enllà de Roma, des de finals del segle x el santuari de Sant Miquel de *Monte Gargano*, a la Llombardia, atreia les ofrenes i, probablement també, les visites dels catalans.¹³

Jerusalem era una destinació massa llunyana, llarga, cara i perillosa, i per això no sempre possible ni aconsellable. Tot i així, des de finals del segle x alguns bisbes i alts càrrecs de l'Església, comtes, nobles i grans propietaris feren realitat el somni de la seva vida: embarcar-se cap a Terra Santa amb l'objectiu de visitar el Sant Sepulcre del Senyor, un viatge durant el qual molts trobaren la mort.¹⁴ Des del comtat d'Urgell partiren cap a Jerusalem el comte Ermengol II, anomenat per aquesta raó el Pelegrí, que hi trobà la mort l'any 1038,¹⁵ dos anys abans que en seguís l'exemple el bisbe Eribau.¹⁶ Al llarg del segle xi Roma esdevingué, cada cop més, una etapa ineludible del pelegrinatge a Jerusalem que fins a la primera croada emprengueren, sovint en expedicions col·lectives, un nombre creixent de nobles, cavallers i eclesiàstics catalans, com el cavaller Gausfred Guillem, que morí l'any 1080 en una nau anomenada *Catus*, quan tornava d'Apúlia amb el bisbe Berenguer Guifré de Girona.¹⁷

Conseqüència dels vincles polítics, econòmics i culturals que unien els comtats catalans i els principats occitans, a partir de mitjan segle xi i al llarg de la dotzena centúria nombrosos santuaris i esglésies occitans esdevingueren fites de pelegrinatge dels catalans, malgrat que, com ja advertí Bonnassie, el viatge a aquests in-

drets, més assequible i popular que el de Jerusalem i, possiblement també, que el de Sant Jaume de Galícia, hagi deixat poques traces en la documentació testamentària.¹⁸ Cal acudir a un altre tipus d'evidència complementària, les deixes o llegats que contenen els mateixos testaments a les esglésies de pelegrinatge, per a adonar-nos del lloc que ocupaven en l'espiritualitat dels catalans de l'època santuaris com Sant Pau de Narbona, Sant Nazari de Carcassona, Santa Maria de la Grassa, Santa Fe de Conques, Santa Maria de Rocamadour, al Llenquadoc, i Santa Maria del Puig (*Lo Puèi*), a l'Alvèrnia.¹⁹ Tot i que aquests llegats no pressuposen el pelegrinatge previ del testador, sí que són un testimoni de la popularitat que assoliren aquestes esglésies i advocacions al sud de les Corberes. Els santuaris del nord del Loira, en canvi, no semblen haver atret especialment la curiositat dels catalans, tot i que no eren del tot desconeguts, com mostra el testament d'un propietari del Penedès, Guitard Bernat, que el gener de 1060 marxà cap a Sant Miquel *Periculi Maris* (el Mont Saint-Michel) i Sant Martí de Tours i en «tornà en pau», adreçant el mes d'octubre de 1062, mesos després del seu assassinat a la vila del castell de Roqueta.²⁰

La dependència eclesiàstica de les diòcesis catalanes de la seu metropolitana de Narbona, i la vinculació dels monestirs a les abadies llenguadocianes de la Grassa, Moissac i Sant Ponç de Tomeres i a les provençals de Sant Víctor de Marsella i Sant Honorat de Lerins, resultat d'una calculada política dels comtes de Barcelona, afavoriren els pelegrinatges a Occitània i generaren nous moviments d'anada i de vinguda dels monestirs filials a les abadies mares i viceversa,²¹ que actuaven, al seu torn, afavorint la difusió dels cultes respectius a banda i banda del Pirineu.

El pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia s'obrí pas, doncs, a començaments del segle xi entre un ampli ventall de possibles destinacions, algunes de les quals, com acabem de veure, estaven fortament arrelades en l'espiritualitat de la societat catalana.

8. FRANCISCO MONSALVATJE Y FOSSAS, *Noticias históricas*, Olot, 1889-1919, vol. I, ap. III, vol. VII, ap. XI.

9. ACB, LA, IV, fol. 51, doc. 150.

10. JUAN LUIS DE MONCADA, *Episcopologio de Vich*, Vic, 1891, I, p. 218.

11. ACV, cal. 9, episc. II, núm. 36 (abans cal. 6, núm. 1393) (còpia del 9 de febrer de 1039), ed. RAMON ORDEIG I MATA, *Diplomatari de la catedral de Vic, segle XI*, Vic, 2000, pp. 230-232, doc. 906.

12. Sobre el pelegrinatge català a Roma, vegeu JOSEP GUDIOL, *De peregrins i peregrinatges religiosos catalans*, «Analecta Sacra Tarraconensia», III (1927), pp. 104-106, i P. BONNASSIE, *Catalunya*, I, p. 290.

13. J. GUDIOL, *De peregrins i peregrinatges*, p. 108; P. BONNASSIE, *Catalunya*, I, p. 293.

14. J. GUDIOL, *De peregrins i peregrinatges*, pp. 95-97; P. BONNASSIE, *Catalunya*, I, p. 294.

15. DIEGO MONFAR Y SORS, *Historia de los condes de Urgel*, Barcelona, 1853, I [PRÓSPERO DE BOFARULL, *Colección de documentos inéditos de la Corona de Aragón*, IX], p. 321; PRÓSPERO DE BOFARULL, *Los condes de Barcelona vindicados*, Barcelona, 1836, I, pp. 149 i 251.

16. ADG, Fornells, perg. núm. 40; ACU, LDEU, I, f. 20r-v, doc. 27, ed. CEBRIÀ BARAUT, *Els documents, del anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell*, «Urgellia», 5 (1982), pp. 63-66, doc. 527.

17. ACG, Cartoral de Carlemany, pp. 274-275, ed. MARTÍ, pp. 390-391, doc. 375.

18. Un dels pocs exemples documentats de catalans que pelegrinaren als santuaris occitans és el testament que dictà el 24 de març de 1067 Riquel abans de marxar cap a Santa Maria del Puig, Santa Fe de Conques i d'altres llocs (ACA, CSC, fol. 373, doc. 1079, ed. RIUS, II, pp. 321-322, doc. 656).

19. P. BONNASSIE, *Catalunya*, I, pp. 293-294.

20. El seu testament fou adreçant el 31 de gener de 1063: «Postquam autem hec omnia hordinavit III idus ianuarii, anno XXVIII regni Henrici regis, sic iteravit in predicto itinere, et inde reversus est in pace et supervisit usque in III anno regnante Philippo rege, et sic fuit interfecutus in ipsa villa de castro Rogeta, in mense october» (ACA, CSC, f. 173, núm. 555, RIUS, II, pp. 295-296, doc. 631).

21. La documentació de Sant Pol del Maresme ens n'ofereix un bell exemple, el d'Esteve Guillem, un home del monestir que dictà testament el mes de gener de l'any 1079 quan es disposava a acompanyar el monjo Pere en el seu viatge a l'abadia mare de Sant Honorat de Lerins, a la costa de la Provença marítima. Cf. XAVIER PÉREZ I GÓMEZ (ed.), *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*, Barcelona, 1998, pp. 87-88, doc. 57.

3. ELS PRIMERS PELEGRINS CATALANS A SANT JAUME DE GALÍCIA

El primer testimoni d'un pelegrinatge català a Sant Jaume de Galícia data de l'any 1001. Es tracta d'un prevere de Barcelona anomenat Guilarà, el testament del qual fou adreçat deu anys després de partir.²² Què havia passat perquè els eclesiàstics trenquessin la por i vencesin les velles reticències a emprendre el pelegrinatge a Galícia? Les raons del canvi, cal cercar-les, com en tants d'altres aspectes de la història de Catalunya, en els esdeveniments polítics del període 985-1010 i l'impacte que tingueren en la societat catalana.

Si l'any 957 l'afer de Cesari havia posat en evidència les males relacions entre l'Església Galaica i la Narbonesa, pocs decennis després, un esdeveniment capital de la història catalana, la presa i destrucció de Barcelona per al-Mansur l'any 985, i les saifes del seu fill Abd al-Malik sobre Compostella dels anys 997 i 1001 uniren, per primera vegada, els destins de l'Església de Barcelona i Sant Jaume de Galícia.

L'any 1010 un capellà de Barcelona anomenat Langobard emprengué la peregrinació a Sant Jaume de Galícia i després participà en la host del comte Ramon Borrell contra Còrdova; trobà la mort a la segona batalla, la que tingué lloc a la desembocadura del Guadiaro el 21 de juny, en la qual moriren també el comte Ermengol d'Urgell i el bisbe de Barcelona, Aeci, i foren mortalment ferits el bisbe de Girona, Odó, i el bisbe Arnulf de Vic.²³ L'expedició de Ramon Borrell a Còrdova de 1010 era la resposta a les saifes que al-Mansur i el seu fill Abd al-Malik havien dirigit contra els comtats catalans els anys 978, 982, 984, 985, 999, 1001, 1002 i 1006-1007, les més importants de les quals, les dels anys 985 i 1002, havien acabat amb l'assalt, el saqueig i l'incendi de Barcelona —com també l'assalt i destrucció de Manresa—²⁴ i la deportació de centenars de catalans a les presons

de Còrdova.²⁵ El que ens interessa subratllar, però, és que, en els primers pelegrinatges de catalans documentats, el culte a la tomba de l'apòstol sant Jaume adquireix l'especificitat que, vinculada al seu patronatge polític sobre la vella *Hispania*, li havia atribuït la monarquia asturleonesa: la de bandera de la lluita contra l'Islam, que l'ideal de croada al segle XII no faria més que reforçar.²⁶ Podem preguntar-nos quants participants en l'expedició comtal de Còrdova no seguiren l'exemple de Langobard, que primer encomanà la seva sort a la tomba de l'apòstol sant Jaume.

Els exemples d'una peregrinació prèvia a la participació en una campanya militar contra sarracenos es retroben l'any 1023, poc abans de l'expedició de Berenguer Ramon I, el març de 1024, contra el rei al-Mundhir II de Saragossa.²⁷ En aquesta ocasió són dos barcelonins, el cavaller Gerbert i el seu germà, el clergue Bonfill, els qui el 8 de febrer de 1023 dicten testament abans de marxar a Sant Jaume de Galícia,²⁸ on van, molt probablement, acompanyats d'un propietari del Maresme anomenat Sunifred Flavi, que mor lluitant amb els sarraïns el mes de març de 1024.²⁹

1924, p. 457. SOBREQÜÉS, *Els grans comtes de Barcelona*, pp. 17-18, desvincula aquesta incursió de la del 1003, protagonitzada per Abd al-Malik, i la relaciona amb l'anterior. La destrucció fou tan gran que fins vint anys després, el 1022, no es pogué restaurar l'església i encara un document de 1057 diu que la ciutat continuava enrunada.

25. Entre els capturats i deportats a Còrdova per les tropes d'al-Mansur es trobava un ric eclesiàstic barceloní amb propietats al Vallès, el prevere Longobard, fundador del monestir de Sant Llorenç del Munt (1013), que aconseguí escapar divuit anys més tard de les presons gràcies al lliurament d'un important rescat i que, de retorn, tingué problemes amb les seves propietats, raó per la qual el 28 de setembre de 1011, en la seva senectut, ordenà inventariar-les (ACA, Monacals, Sant Llorenç del Munt, perg. 62, ed. M. SCHWAB; J. MIRET Y SANS, *Le plus ancien document à présent connu des juifs catalans*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», 8 [1915], pp. 229-233; Pere PUIG I USTRELL (ed.), *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles X i XI*, Barcelona, 1995, vol. II, pp. 807-808, doc. 138). No hem pogut determinar la relació entre aquest Longobard i el capellà homònim que des de Barcelona anà en peregrinació a Sant Jaume per integrar-se, de retorn, en la host del comte Ramon Borrell que atacà Còrdova. Sembla impossible, àdhuc admetent un error de datació de l'inventari de propietats, que es tractés d'un mateix individu, atès que Langobard era ja un home d'edat avançada quan ordenà dreçar l'inventari, però l'homonímia sembla suggerir una relació entre ambdós. Sobre les conseqüències de l'atac d'al-Mansur del 985 sobre Barcelona i els voltants, vegeu P. BONNASSIE, *Catalunya*, I, pp. 300-303; M. ROVIRA, *Notes documentals sobre alguns efectes de la presa de Barcelona per Al-Mansur* (1985), «Acta historica et archaeologica mediaevalia», 1 (1980), pp. 31-45; i G. FELIU, *Al-Mansur, Barcelona y Sant Cugat*, «Acta historica et archaeologica mediaevalia», 3 (1982), pp. 49-54.

26. G. CHERUBINI, *Santiago di Compostella*, pp. 28-39.

27. S. SOBREQÜÉS, *Els grans comtes de Barcelona*, p. 43.

28. ACA, Cancelleria, pergs. de Ramon Berenguer I, núm. 44, ed. FELIU-SALRACH, pp. 470-472, doc. 164, i A. M. UDINA I ABELLÓ, *La successió testada*, pp. 303-304, doc. 125.

29. L'adveració del testament és del 28 d'abril de 1024: «quando Seniofredus Flavi pergens in itinere ad visitanda limina beati Iacobi apostoli... et reversus exinde in anno subter scripto perrexit in expeditionem in Ispanie partes contra sarracenos, et ibi faciens servicium Dei omnipotentis graviter vulneratus interiit et migravit ab hoc seculo

22. «ad illud tempus et ora quando prefatus conditor pergere cupiebat partibus Galletie visitandum domum Sancti Iacobi apostoli ceterosque sanctos qui ibidem venerantur. [...] Sic postea vixit annos X et amplius et predestinatus a Deo cecidit in egrotationem corporis sui fatalem» (ACB, 1-4-26, ed. Antoni M. UDINA I ABELLÓ, *La successió testada a la Catalunya altomedieval*, Barcelona, 1984, pp. 246-249, doc. 89).

23. L'adveració testamentària és del 3 d'octubre de 1010: «ad ea ora quando interavit supradictio Langoardo ad limina Sancti Iacobi apostoli in Gallecia... [...] Et cum hec omnia ordinavit habiit in ipsa oste contra sarracenos ubi interiit in secundo prelio barbarorum» (ACB, 1-1-2357, ed. A. M. UDINA I ABELLÓ, *La successió testada*, pp. 238-240, doc. 82). La data de la segona batalla, ens la proporciona una altra adveració de testament, el dels germans Elies i Gotmar (ACV, cal. 9, episc. II, núm. 20 [abans lletra A, núm. 9], ed. R. ORDEIG, *Diplomatari*, pp. 70-71, doc. 722). Sobre l'expedició de Ramon Borrell a Còrdova, vegeu Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL, *Els grans comtes de Barcelona*, Barcelona, 1961, pp. 20-23.

24. Petrus de MARCA, *Marca Hispanica sive limes hispanicus*, París, 1688, apèndix, núm. CXCI. El document no parla d'Abd-al-Malik ni fixa la data de la destrucció. Ramon D'ABADAL I DE VINYALS, *L'abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*, Barcelona, 1948, p. 85. A. ROVIRA I VIRGILI, *Història Nacional de Catalunya*, III, Barcelona,

Una nova onada de peregrinacions es produeix els anys 1031-1035. Aquesta vegada, però, ja no és només un ric propietari laic barceloní³⁰ el qui acudeix a visitar la tomba de l'apòstol, sinó que un altre gran propietari del comtat d'Osona anomenat Sunifred en segueix l'exemple el mes de setembre de 1035,³¹ i gairebé coetàniament es produeix la primera gran pelegrinació col·lectiva organitzada des de les altes jerarquies de l'Església catalana, la que encapçala, l'any 1034, el bisbe Ermengol d'Urgell, associat a la lluita contra els sarraïns per la conquesta de Guissona poc abans de 1024 i que només nou anys després de la seva mort accidental ocorreguda mentre es dirigia a la construcció del Pont de Bar, començaria a ésser venerat com a sant reparador de camins i protector de pelegrins.³²

A partir d'aquest moment el pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia s'estén entre el clergat secular de les diòcesis de Barcelona, Osona i Urgell. Els anys 1043-1045 registren tres nous exemples de clergues diocesans que dicten testament abans de partir: el sacerdot Geribert de la Seu d'Urgell, que testa el 30 de setembre de 1043 i mor després de març de 1044, probablement durant el pelegrinatge;³³ el sacerdot Sunyer, que ho fa el 7 de desembre de 1043 nomenant marmessor l'abat Otger de Sant Llorenç del Munt,³⁴ i el levita de Badalona Ramon, que testa el 22 d'octubre de 1045.³⁵

Des de tots els punts de vista, tant de la quantitat de testaments dictats amb motiu de la partença en pelegrinatge com de la condició social dels qui l'emprenen, el període que va de 1054 a 1068 ha de considerar-se, sense cap mena de dubte, com l'època daurada del pelegrinatge català a Sant Jaume de Galícia. Durant aquests anys marxen a visitar la tomba de l'apòstol cinc figures clau de la política catalana de l'etapa de govern de Ramon Berenguer I: el vescomte de Barcelona Mir Geribert (1054), el bisbe de Vic Guillem de Balsareny (1054), la comtessa Ermessenda de Carcassona, àvia del comte (1057/1058), el comte Gausfred II del Rosselló (abans de 1069) i el vescomte d'Àger i coregent del comtat d'Urgell durant la minoria d'Ermengol IV (1066-1071), Arnau Mir de Tost (1068-1071). L'entrada de grans quantitats d'or procedents de les pàries que, a partir de 1046, comencen a tributar regularment les taifes de Saragossa i Lleida, devia constituir, com apuntà Gautier-Dalché, una importantíssima font de finançament d'aquestes expedicions col·lectives.³⁶

Mir Geribert parteix cap a Galícia després de dictar testament el 8 de desembre de 1054; posteriorment encara viurà cinc anys i dos mesos i mig per a morir l'any 1059 a Tortosa, regne que acabava d'incorporar als seus dominis Muqtadir de Saragossa, un dels grans enemics de Ramon Berenguer I, amb el seu fill i els seus homes en mans dels sarraïns.³⁷

El pelegrinatge del bisbe de Vic Guillem de Balsareny, assessor de la casa comtal de Barcelona i, segons Sobrequés, mitjancer en el conflicte entre la comtessa Ermessenda i el seu nét, el comte Ramon Berenguer I, l'any 1054, després del concili en què es proclamà la pau i treva de Déu, ens és conegut per l'adveració del testament d'un dels seus col·legues, el canonge Tedbal, que l'acompanyà en el viatge però que morí a mig camí, a Burgos, de disenteria, sense poder complir el seu vot.³⁸ Encara no havia passat una dècada, l'any 1063, que el mateix bisbe Guillem decidí emprendre *cum ceteris fidelium turmis* una expedició col·lectiva *in Spaniam* que hom ha interpretat com una campanya militar contra els sarraïns.³⁹

in mensi marcio...» (ACA, CSC, f. 317, doc. 949, ed. RIUS, II, pp. 144-145, doc. 494).

30. Rigolf, el testament del qual fou adreçat el 12 d'octubre de 1032 (ACA, CSC, fol. 44, doc. 145, ed. RIUS, II, pp. 178-180, doc. 526).

31. «ut pergerem in servicio Domini nostri Ihesu Christi usque in servicium sancti Iacobi Galleciani ut intercessor existat pro peccatis meis ante conspectu Domini pro anima mea» (ACU, LDEU, I, fol. 130, doc. 395, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1010-1035, de l'ACSU*, «Urgellia», 4 (1981), pp. 175-176, doc. 477).

32. El bisbe Ermengol dictà testament el 14 de desembre de 1033 (ACU, LDEU, I, fol. 21, doc. 28, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1010-1035, de l'ACSU*, «Urgellia», 4 (1981), pp. 164-166, doc. 463). L'adveració sacramental, feta dos anys després, ens aclareix que el document fou dictat amb motiu del pelegrinatge del bisbe a Sant Jaume. Morí el 3 de novembre de 1035 accidentalment en caure daltabaix d'un barranc mentre es dirigia a la construcció del Pont de Bar (ACU, LDEU, I, fol. 18v, doc. 26, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1010-1035, de l'ACSU*, «Urgellia», 4 (1981), pp. 177-179, doc. 478). Cipriano M. BARAUT, *Cataluña*, Luciano HUIBODRO Y SERNA, *Las peregrinaciones jacobaeas*, Madrid, 1949, I, p. 504.

33. ACU, LDEU, I, fol. 52r-v, doc. 124, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1036-1050, de l'ACSU*, «Urgellia», 5 (1982), pp. 97-99, doc. 568. L'adveració del testament és del 19 de setembre de 1044 (ACU, LDEU, I, fol. 15 r.-v., doc. 122, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1036-1050, de l'ACSU*, «Urgellia», 5 (1982), pp. 108-110, doc. 580).

34. BC, Arxiu, perg. 2008, ed. P. PUIG I USTRELL, *El monestir de Sant Llorenç del Munt*, pp. 1070-1073, doc. 326.

35. ACA, CSC, fol. 342 v., doc. 967, ed. RIUS, II, pp. 246-249, doc. 582; ACU, LDEU, I, fol. 234 v.-235 r., doc. 797, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1036-1050, de l'ACSU*, «Urgellia», 5 (1982), pp. 116-119, doc. 588.

36. JEAN GAUTIER DALCHÉ, *Le chemin de Saint-Jacques comme facteur d'organisation de l'espace*, a J. I. RUIZ DE LA PEÑA (COORD.), *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela y San Salvador de Oviedo en la Edad Media*, p. 252.

37. L'adveració testamentària és del 29 d'octubre de 1060: «precipiens illis atque iniungens ut si mortis eventui illi evenisset in ipso itinere quo pergere volebat ad visitandam limina beati Iacobi apostoli Gallicie aut in alio loco ante quam aliud testamentum fecisset...; et fuit interfectus a sarracenis in civitate Tortuosa cum filio suo et hominibus suis» (ACB, LA, IV, fol. 161 r.-162 v., doc. 379).

38. L'adveració del testament és del 17 de febrer de 1055: «sic ordinavit ad Sanctum Iacobum sicut dictum est cupiens cum iam esset cum episcopo et sociis apud Burgos, discessit ab hac luce ex dissenteria infirmitate» (ACV, cal. 9, ep. II, 54).

39. L'acompanyava, entre d'altres col·legues, Pere Bernat, que testà el 7 d'octubre de 1063: «Volo pergere cum domno Guilelmo pontifice seu cum ceteris fidelium turmis in Spaniam pro amore Dei et ideo facio hunc testamentum» (ACV, cal. 6, doc. 1442).

Una sort semblant a la del canonge Tedbal de Vic corregué el paborde de la canongia de la seu de Girona Guillem Guifré; la mort li arribà a la ciutat de Palència el mes de maig de 1064 durant el seu viatge a Galícia,⁴⁰ però l'acompanyava algú més? La vella comtessa Ermessenda de Barcelona, seguint l'exemple del seu nebot Pere Ramon, comte de Carcassona i vescomte de Besiers i d'Agde, que, penitentment, havia pelegrinat a Sant Jaume a les darreries de l'any 1043,⁴¹ hi marxà la tardor de 1057 després d'haver atorgat testament, retornà i morí *in suo lecto in quo solita erat iacere* a la casa que tenia al costat de l'església de Sant Quirze de Besora el mes de febrer de 1058.⁴²

Més informats estem de la peregrinació que el comte Gausfred II del Rosselló féu a Galícia mentre s'estava construint la nova catedral d'Elna, en una data que s'ha de situar entre 1030 i la consagració d'aquesta església l'any 1069. El comte Gausfred anà a visitar la tomba de l'apòstol i, de retorn, atret per la fama dels miracles que la Mare de Déu i santa Eulàlia obraven a Mèrida, s'endinsà en el regne de Portugal i sojornà uns dies en aquesta ciutat. Durant la seva estada a Mèrida recaptà de mans de l'arquebisbe unes relíquies dels cossos de les beates Eulàlia i Júlia, que, a la tornada, lliurà al bisbe d'Elna amb la condició que es bastís un altar en honor de les màrtirs a la nova catedral.⁴³

Coneixem també la intenció del vescomte de Barcelona Udalard II d'emprendre un pelegrinatge, tot i que no sabem exactament on, perquè en una convinença datada del 29 de gener de 1063 amb els comtes de Barcelona Ramon Berenguer I i Almodis, aquests li imposaren que no anés ni al Sant Sepulcre, ni a Roma, ni a Sant Jaume sense llur permís.⁴⁴

40. El testament fou redactat el 14 de maig de 1064 al celler de la canongia de Girona. L'adveració sacramental és del 10 d'octubre de 1065: «Obiit autem predictus Guilelmus testator mense augusti anno VI regni regis Philippi dum peregeret in Galleciam in ipso itinere in loco vocato Palencia» (ACG, pergs. s. ix-xii, carp. 3, núm. 75, ed. MARTÍ, p. 331, doc. 318).

41. Cl. DEVIC; J. VAISSETE, *Histoire générale de Languedoc*, tom. V, Tolosa, 1875, cols. 446-447, doc. CLXXXVIII (acte copiat del Cartulari de la catedral de Besiers).

42. El testament fou dictat el 25 de setembre de 1057: «cupio pergere in servitium Dei et Sancti Iacobi, eius apostoli, vel aliorum apostolorum Petri et Pauli et timeo ne repentine mortis subripiat me casus» (ACA, *LFM*, f. 481, ed. F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, Barcelona, 1945, I, pp. 520-522, doc. 490). L'adveració sacramental del testament data del 26 de febrer de 1058: «quando domna Ermessendis, comitissa, sedebat in lecto, in quo solita erat iacere in domo, que est iuxta ecclesiam consecratam in honore Sancti Quirici, martiris, et Sancte Iulite, matris eius, que ecclesia est in comitatu Ausone, in termino de Besaura, et ibi sedendo, ab engritudine» (ACA, *LFM*, fol. 481, ed. F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, I, pp. 522-524, doc. 491).

43. Petrus de MARCA, *Marca Hispanica*, París, 1688, col. 1148-1149, apèndix. doc. 272.

44. «Et convenit iam dictus Udalardus predictis comiti et comitisse ut non vadat ad Sanctum Sepulcrum, neque ad Roman, neque ad Sanctum Iacobum, sine lecentia iam dictis comiti et comitisse» (ACA, Cancellaria, pergs. de Ramon Berenguer I, núm. 292, ed. FELIU-SALRACH, doc. 605).

Finalment, ens hem de referir al pelegrinatge a Sant Jaume del comdor Arnau Mir de Tost, afligit per la mort de la seva esposa Arsenda, que en el testament havia disposat l'edificació en els seus dominis de diversos hospitals per a pobres i pelegrins,⁴⁵ i probablement també pressentint la proximitat del seu propi decés, que es produiria poc després de l'11 d'agost de 1071.⁴⁶

Durant aquests anys tenim documentats pelegrinatges menys il·lustres però representatius, tanmateix, d'un moviment que sembla estendre's de la cúspide a la base de la societat catalana i que involucra des dels canonges de les catedrals fins al clergat segle i des dels vescomtes i veguers amb autoritat pública sobre el territori fins als senyors dels castells, castlans, cavallers detentors de feus i grans propietaris. El 19 d'octubre de 1057 un gran propietari dels comtats d'Urgell i Cerdanya anomenat Guillem, nebot de Miró Viven, edificador de l'església del Sant Sepulcre de la Seu d'Urgell i vassall de Ramon Dalmau i de Ramon Guillem (1057), i el sacerdot Guillem Mir, propietari d'alous a Estamariu (1057), dicten testament, sens dubte amb l'objectiu de marxar plegats cap a Sant Jaume de Galícia.⁴⁷ Pocs mesos després, a les darreries de març de 1058, és el castlà del castell de Voltrera (Baix Llobregat) Ramon Guillem qui parteix en pelegrinatge amb la mateixa destinació.⁴⁸ El segueix, la

45. En concret, a Àger, Montmagastre, Artesa de Segre, Llordà i Tost: «Obsecro domini misericordiam et mercedem senioris mei predicti ut, si non potuero ego perficere in vita mea, ille vero propter remedium anime eius et mea sive de filio nostro Guilelmo faciat domos hospitalitatis ad quiescendos et reficiendos peregrinos et cuique fuerit necesse per amorem Dei omnipotentis, et faciat una de eas in villa de Aier in nostro alodio, et altera in villa de Mamacastro, et tertia in villa de artesa, et quarta in villa de Lordano, et quinta in villa de Tost, in illis locis ubi melius viderit ad abitandum. Et mitat ibi pannos ad requiescendum et donet ibi totum de nostro mobile unde semper inveniant ibi pauperes aliquam consolationem cibi et potus» (Arxiu d'Àger, perg. núm. 2486, ed. Pedro SANAHUJA, *Historia de la villa de Àger*, Barcelona, 1961, pp. 339-342, doc. 25).

46. La notícia del pelegrinatge d'Arnau Mir de Tost, la coneixem per l'inventari dels béns mobles que posseïa al castell d'Àger, que ordena aixecar en aquesta ocasió: «Hec est memoria de avere que abebat domino Arnallo quando exivit de sua patria contra (sic) Sancto Iacobo post morte de sua muliere» (Arxiu d'Àger, perg. núm. 2107, ed. P. SANAHUJA, *Historia de la villa de Àger*, pp. 348-349, doc. 28). Malauradament, però, aquest inventari no és datat, cosa que ens impedeix conèixer el moment exacte de la peregrinació, que en tot cas devia produir-se entre la mort de la seva esposa, després del 22 de maig de 1068, data del testament d'aquesta, i el seu testament, que dictà l'11 d'agost de 1071 *propter eventum vicine mortis* (Arxiu d'Àger, perg. núm. 508, ed. P. SANAHUJA, *Historia de la villa de Àger*, pp. 342-347, doc. 26). Sobre Arnau Mir de Tost, vegeu també de Sanahuja, *Arnau Mir de Tost (Esbós històric)*, «Revista de Catalunya», IV (1926), pp. 26-39, i *Arnau Mir de Tost, caudillo de la reconquista en tierras de Lérida*, «Ilerda», I (1943), pp. 11-27, 155-159, II (1944), pp. 7-21, 53-147, IV (1946), pp. 25-55; i la síntesi de Santiago SOBREQUÉS, *Els barons de Catalunya*, Barcelona, 1957, p. 25.

47. ACU, pergs. 443 i 444, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1051-1075, de l'ACSU*, «Urgellia», 6 (1983), pp. 75-77, docs. 696 i 697.

48. La data del testament és del 26 de març de 1058 (ACA, Cancellaria, perg. de Ramon Berenguer I, núm. 224, ed. FELIU-SALRACH, pp. 946-947, doc. 519).

tardor de l'any següent, Miró Foget, propietari d'Osona,⁴⁹ i el mes de novembre de 1060 és adreçat el testament d'un habitant de Vic anomenat Rodball, que dictà *retroactis temporibus* quan partí *causa orationis* cap a Sant Jaume de Galícia, en el qual disposà en favor dels seus deutors de la mula amb què féu el viatge.⁵⁰ El mes de novembre de 1061 és publicat el testament d'un propietari de la vila de Castelló de Meià (Noguera) anomenat Ramon, que morí el 6 de juny, dictat amb motiu del seu pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia.⁵¹

4. DECLIVI I FEUDALITZACIÓ DEL PELEGRINATGE COMPOSTEL·LÀ

A partir del darrer quart del segle XI i al llarg del segle XII, en contrast amb el període anterior, les notícies de pelegrinatges a Galícia aportades pels testaments esdevenen escadusseres, precisament quan la producció de documentació testamentària augmenta a mesura que la pràctica del testament escrit es difon entre sectors cada cop més amplis de la societat. D'altra banda, els testaments revelen canvis significatius en el perfil social i la procedència geogràfica dels pelegrins que es proposen *pergere ad limina Sancti Iacobi* en relació amb els que trien unes altres destinacions.

A partir de les darreries del segle XI Sant Jaume de Galícia deixa d'atreure els grups dirigents de la societat catalana, incloses les altes jerarquies de l'Església i el clergat en general. Si deixem de banda el pelegrinatge del comte d'Empúries Hug II l'any 1115,⁵² cap altre mandatari català, comte⁵³ ni vescomte, no farà el camí de Sant Jaume fins Alfons I el Cast, el qual, imbuït de l'esperit de la croada predicada pel papa Celestí III, l'empendrà a finals de l'any 1195, abans de reunir-se amb la resta de reis cristians i segellar l'aliança antialmohade, mesos abans de morir.⁵⁴

Tampoc no ho faran els bisbes i canonges vinculats a les seus episcopals de Barcelona, Vic, Girona, Elna i la Seu d'Urgell. Els darrers eclesiàstics que van a Sant Jaume durant aquest període procedeixen de la diòcesi d'Urgell. Es tracta del canonge Gombau de la Seu d'Urgell (1099), que en el seu testament deixa la seva mula a Sant Jaume,⁵⁵ i del sacerdot Guillem, que emprèn el pelegrinatge *fragilitatis mee metuens* (1111).⁵⁶

En canvi, a partir dels darrers decennis del segle XI fan aparició dos nous perfils de pelegrí propis de la societat feudalitzada: el noble, propietari alou de castells, i el cavaller detentor en feu de castells i castlanies. A aquestes categories de perfil poc definit pertanyen Mir, marit d'Engelsia, propietari d'alous i castells a la Segarra i al Solsonès, que es disposa a marxar cap a Galícia el 10 d'octubre de 1080;⁵⁷ Pere Udaldar, propietari de diversos castells de la Segarra, que en el seu testament dictat l'abril de 1086 reserva 50 mancusos per al viatge especificant que, si finalment no hi va, romanguin a l'obra de Sant Jaume;⁵⁸ Arnau Guillem de Salses, que abans d'anar cap a Sant Jaume, cap a les darreries del segle XI, fa donació d'un alou a l'abadia de la Grassa;⁵⁹ Arnau Pere, vassall de Galceran, que deixa el seu cavall i les armes a la cavalleria de Jerusalem i un mul, probablement el que utilitzaria per a fer el pelegrinatge, a l'obra de Santa Maria de la Seu d'Urgell (1128);⁶⁰ Hug Arnau, senyor dels castells de Llor i del Far, a la Segarra (1132);⁶¹ Vidià, castlà del castell de Sant Vicenç, al Maresme (1144);⁶² Bernat Guillem, senyor del castell de Mont-roig i de Bescaran, a l'Alt Urgell, i vassall del bisbe d'Urgell pels honors episcopal i vescomtal (1156);⁶³

Barcinonensium, que el relacionen amb la missió que el papa Celestí III li confià de posar pau entre els diversos reis cristians per a fer front comú a l'ofensiva almohade (Louis BARRAU-DIHIGO; Jaume MASSÓ i TORRENTS [eds.], *Gesta comitum Barcinonensium*, Barcelona, 1925, pp. 15 i 48). Ubieto la data entre els mesos de novembre de 1195 i març de 1196 (cf. Antonio UBIETO ARTETA, *La peregrinación de Alfonso II de Aragón a Santiago de Compostela*, a «Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón», V [Saragossa, 1952], pp. 440-451), abans de la reunió del rei d'Aragó amb Alfons VIII de Castella i Sanç el Fort de Navarra a la mesa dels tres reis.

55. El testament és del 5 de novembre de 1099 (ACU, *LDEU*, fol. 58 r., doc. 144, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1093-1100, de l'ACSU*, «Urgellia», 8 (1986-1987), pp. 101-102, doc. 1174).

56. ADS, perg. 445, ed. BACH, pp. 152-154, doc. 98.

57. ADS, perg. núm. 880. J. SERRA VILARÓ, *Los señores de Portell*, «Analecta Sacra Tarraconensia», XXIX (Barcelona, 1956), p. 221.

58. ACU, perg. 658, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1076-1092, de l'ACSU*, «Urgellia», 7 (1984-1985), pp. 142-144, doc. 1025.

59. Archives Départementales des Pyrénées Orientales, B 35, ed. B. ALART, *Cartulaire roussillonnais*, Perpinyà, 1880, pp. 108-109, doc. 76.

60. ACU, calaix 6, doc. 2276.

61. El testament és del 19 de març de 1132 (ADS, perg. 556, ed. BACH, pp. 310-311, doc. 243).

62. El testament fou dictat el 2 d'octubre de 1143 (ACA, CSC, f. 135v, doc. 440, f. 136, doc. 441, ed. RIUS, III, pp. 134-135, doc. 952 i 964). Morí el mes de maig de 1145.

63. El testament és datat del 21 de març de 1156 (ACU, perg. 965, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1151-1190, de l'ACSU*, «Urgellia», 10 (1990), doc. 1525).

49. El testament és dictat el 25 d'octubre de 1059 (ACV, cal. 6, doc. 2170).

50. L'adreçació del testament és del 13 de novembre de 1060: «quia prefatus auctor sue voluntatis dum detentus egritudine ad extrema veniens testamentum ordinationis suarum rerum quod in retroactis temporibus fecit dum causa orationis Sanctum Yacobum adiit quod ore proprio dictavit ad huc sanus et pervigil mente et postea manu propria sicut mos laicorum est punctatim solitum signum posuit...; Et pro suis debitis dimisit ipsam mulam in qua ipse ivit ad Sanctum Yacobum» (ACV, cal. 6, perg. 1423).

51. L'adreçació del testament és del 6 de novembre de 1061 (ACU, *LDEU*, I, fol. 105 v.-106 r., doc. 317, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1051-1075, de l'ACSU*, «Urgellia», 6 (1983), pp. 105-106, doc. 734).

52. Conegut a través d'una notícia imprecisa de F. MONSALVATJE, *Noticias Históricas*, vol. XXV [*Los condes de Ampurias vindicados*], Olot, 1917, p. 82, que, malauradament, no cita la font.

53. L'hipotètic pelegrinatge del comte Ramon Berenguer IV a Sant Jaume a finals de l'any 1154, en què hauria acompanyat el rei francès Lluís VII, no passa de ser una suposició, no provada documentalment. Vegeu en aquestes mateixes actes la contribució de Maria Teresa FERRELL, *Els pelegrins a la Catalunya medieval*.

54. Al pelegrinatge d'Alfons I, s'hi refereixen les *Gesta comitum*

a més, hi caldria afegir Arnau d'Anglesola, el pelegrinatge del qual coneixem pel fet, inesperat, d'haver estat denunciat davant d'un tribunal presidit per Ramon Berenguer IV l'any 1162, per un home anomenat Bernat que durant el viatge a Galícia li havia prestat la suma de 330 morabatins, que Anglesola no li havia retornat.⁶⁴

Menció a part mereix el pelegrinatge del cavaller trobador Guillem de Berguedà, que milità, amb armes i violentes poesies, en el bàndol del vescomte de Castellbò contra el rei i el bisbe d'Urgell. Inculpat de l'assassinat del vescomte Ramon Folc III de Cardona, que feia costat al rei, l'any 1175, Berguedà hagué de refugiar-se a cases de parents i amics, que —afegeix Martí de Riquer— «es veieren obligats a allunyar-lo perquè els violava les mullers, les filles i les germanes».⁶⁵ Sembla que el pes dels seus pecats acabà portant-lo pel camí de Sant Jaume.⁶⁶

Com hem pogut observar, la majoria de nobles i cavallers documentats que emprenen el camí de Sant Jaume procedeixen del comtat d'Urgell o de les seves àrees limítrofes, en particular de la Segarra, o hi tenen les seves bases de poder. Alguns són vassalls directes dels mandataris d'aquest territori, el comte, el vescomte d'Àger i el bisbe d'Urgell. Llevat de Vidià, des dels darrers decennis del segle XI i fins 1183, al llarg de gairebé cent anys, no disposem de cap exemple de pelegrinatge de nobles, cavallers o eclesiàstics procedents dels territoris directament governats pels comtes de Barcelona i reis d'Aragó (Barcelona, Girona, Osona i Cerdanya).

El desinterès dels comtes de Barcelona i dels seus feudataris i, en general, de les altes jerarquies de l'Església catalana pel camí de Sant Jaume durant aquest llarg període s'explica, entre d'altres raons, per l'atracció que, des del darrer decenni del segle XI, ofereix un important competidor: Jerusalem que, des de la predicació de la primera croada en el concili de Clermont i fins a la presa de la ciutat per Saladí l'any 1187, atreu les elits laiques i eclesiàstiques catalanes i els esperits més aventurers de la classe feudal de tots els comtats sense excepció, però en especial dels territoris marítics governats pels comtes de Barcelona i reis d'Aragó.

Ja des de finals del segle X els catalans anaven en pelegrinatge a visitar el Sant Sepulcre, però, després de la primera croada (1096 i 1100), en què participaren els comtes de Cerdanya i del Rosselló, el nombre de magnats, nobles, cavallers, bisbes, canonges i clergues que

des de Catalunya emprengueren el viatge a Jerusalem superà amb escreix el dels que hi havien anat anteriorment per motivacions essencialment espirituals. El flux de pelegrins catalans cap a Terra Santa fou especialment intens durant els anys 1100-1147 i, entre ells, cal destacar: el comte Berenguer Ramon II el Fratricida, el bisbe Ermengard d'Elna (1105), el bisbe de Girona Bernat Umbert, l'abat Bernat de Santa Maria de l'Estany (1111), (sant) Oleguer, bisbe de Barcelona (1125), Pere Bernat, bisbe d'Elna (1126), i Arnau, bisbe de Barcelona (1142). De manera que, si l'etapa de govern de Ramon Berenguer I fou l'edat d'or del pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia, podem considerar el període que va de 1096 a l'inici de la segona croada, l'any 1147, com l'època daurada del pelegrinatge català a Jerusalem. Posteriorment, en minvà el ritme, així com la condició dels eclesiàstics que emprenien el viatge a Terra Santa.⁶⁷

La noblesa urgellenca també s'embarcà cap a ultramar, però no oblidà la veneració de la tomba de l'apòstol sant Jaume a Galícia. Com hem vist, els testaments del segle XII testimonien un flux ininterromput de pelegrins de totes les classes socials que enllaça sense solució de continuïtat amb l'època gloriosa del pelegrinatge català a Compostella. Dins del comtat d'Urgell, Santa Maria de la Seu i Santa Maria de Solsona s'erigiren els darrers decennis del segle XI en esglésies de pelegrinatge articulades amb el camí de Sant Jaume, del qual la Seu d'Urgell era etapa obligada per als pelegrins que venien de més enllà del Pirineu. Gràcies a les notícies que aportaven els pelegrins que anaven a Sant Jaume i a Roma, l'any 1093 a la Seu d'Urgell hom podia tenir coneixement de l'abast geogràfic de la terrible fam que els afectava.⁶⁸

Les raons de la predilecció urgellenca pel pelegrinatge compostellà, cal cercar-les en la singular trajectòria política d'aquests territoris i les especials relacions que uniren els comtes de la casa d'Urgell i els seus vassalls, els vescomtes de Cabrera, amb la cort castellanolleonesa durant els períodes de govern d'Ermengol V (1092-1102), Ermengol VI «el de Castella» (1102-1154) i Ermengol VII (1154-1184).

És oportú recordar que el comte Ermengol V (1092-1102) casà amb Maria, filla del comte castellà Pedro An-

64. «Conquestus est iterum quidam homo de Bernardo a quo mutuo susceperat CCC morabatinos in itinere beati Iacobi et ei reddere nolens» (ACA, perg. de Ramon Berenguer IV, sense data, núm. 11, ed. Flocel SABATÉ, *Judici entre el comte Ramon Berenguer IV i Bernat d'Anglesola*, «Ilerda. Humanitats», 49 (1991), pp. 141-142, que data el judici de la primera meitat de 1162).

65. Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, Barcelona, 1964, I, p. 76.

66. El testament, no datat, redactat amb motiu del pelegrinatge (Biblioteca Provincial de Tarragona, ms. 241, fol. 197 v.-198 v. [còpia del s. XIII]; AHN, còd. 992 B, fol. 160 r.-v. [còpia del s. XIII], ed. Jaime SANTACANA TORT, *El monasterio de Poblet (1151-1181)*, Barcelona,

1974, pp. 709-710, doc. 252; Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, vol. I: *Anys 960-1177*, Barcelona, 1993, p. 384, doc. 520), fou redactat, segons Riquer, entre el 3 de març de 1175 i l'any 1182. Cf. Martín DE RIQUER, *Guillem de Berguedà*, I [*Estudio histórico, literario y lingüístico*], Abadía de Poblet, 1971, p. 18.

67. Sobre el pelegrinatge català a Jerusalem, vegeu J. GUDIOL, *De peregrinis i peregrinatges*, pp. 93-119.

68. L'any 1093 una família de pagesos vengueren als canonges de la Seu d'Urgell les seves terres i la seva casa a Aiguatèbia (Conflent) per un ase i 10 modis de sègol valorats en 75 s., «propter famas valida que surrexit per circuitum nostrum insuperabilia in omni terra ab Italia usque ad Sanctum Iacobum Gallecia» (ACU, perg. núm. 711, ed. Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1093-1100, de l'ACSU*, «Urgellia», 8 (1986-1987), pp. 25-26, doc. 1102).

súrez, senyor de Valladolid (1095), i s'establí a Castella, deixant el govern del comtat d'Urgell en mans del vescomte Guerau Ponç de Cabrera. El seu fill Ermengol VI (1102-1154), dit «el de Castella», on visqué la major part de la seva vida, fou un dels principals fautors de l'expedició catalanocastellana a Almeria (1147), on figurà com a integrant de la host d'Alfons VII. Ermengol VII (1154-1184) fou una gran figura de la cort de Ferran II de Lleó, que el va nomenar majordom. L'any 1167 dirigí des de Lleó la campanya del rei Ferran contra els sarraïns d'Extremadura.⁶⁹

La inclinació castellanolleonesa dels Cabrera, vescomtes d'Àger, no fou menor que la dels seus senyors, els comtes d'Urgell. Ràn del casament d'Ermengol V amb Maria Ansúrez, va establir-se a Lleó un membre de la família Cabrera, Ponç, probablement germà del vescomte Guerau Ponç II (1105-1131), que propicià el casament en terceres núpcies d'aquest amb la lleonesa Gelvira. Un fill del vescomte Ponç Guerau II (1131-1145), anomenat Ponce, va fer una carrera brillant a la cort d'Alfons VII, de qui va arribar a ésser majordom. Ponç Guerau II va passar bona part de la vida a Lleó, el país de la seva mare, al costat del seu parent Ponce. Si Ponce fou majordom d'Alfons VII, Ponç en fou l'alferes i va rebre del sobirà el castell d'Alboer. En 1128 acompanyà la infanta Berenguera, filla de Ramon Berenguer IV en el seu casament amb el monarca lleonès. Ponç Guerau II, casat amb una tal Sança, segurament castellana, va morir vers 1145, segons sembla, sense successió. El seu parent i homònim lleonès va viure molts més anys i prengué part en el setge de Baeza i en la conquesta d'Almeria. El seu successor Ponç III, casat amb una filla del comte Ermengol VII, quan morí el seu sogre, es trobava a Castella, empresonat pel rei Alfons VIII, no sabem per quins motius.⁷⁰

Si les estretes relacions que la casa d'Urgell i de Cabrera mantingueren amb les monarquies castellana i lleonesa poden explicar un important flux de pelegrins, vassalls dels comtes i bisbes d'Urgell, que, per aquest motiu, hem de suposar que tindrien una bona acollida en aquelles terres de camí cap a Galícia, podem legítimament preguntar-nos fins a quin punt les complicades relacions polítiques que mantingueren els comtes de Barcelona i reis d'Aragó amb els reis de Castella, Lleó i Navarra al llarg del segle XII i la gairebé permanent inestabilitat de les fronteres navarroaragoneses i navarrocastellanes durant el període que va de 1151 a 1186,⁷¹ a la qual els successius tractats de pau signats entre Castella i Aragó entre 1151 i 1186,⁷² la vinculació del bisbat

de Pamplona a l'arquebisbat de Tarragona l'any 1154 i la treva signada per Alfons I amb el rei Sanç de Navarra a Sangüesa l'any 1168, intentaren infructuosament posar fre, no actuaren inversament, interferint els fluxos normals de circulació de pelegrins i, per tant, com a factor descoratjador per a la població desarmada a emprendre el pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia.

En tot cas, resulta significatiu que la classe dels cavallers constituís el gruix dels pelegrinatges documentats durant aquest període, quan la seguretat de les grans rutes de pelegrinatge hagué d'ésser confiada als ordes militars. Cases com la que l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem fundà a Cervera l'any 1111, la primera d'aquest orde a Catalunya,⁷³ contribuïren decisivament al naixement del que s'ha vingut a anomenar la via catalana cap a Sant Jaume de Galícia, el camí que comunicava Barcelona amb Balaguer, seu del comtat d'Urgell, i, després de 1149, amb Lleida, travessant la Catalunya interior per Piera, Igualada, Jorba i Cervera. La vitalitat precoç d'aquesta ruta de pelegrinatge és testimoniada, com acabem de veure, pel significatiu nombre de nobles i cavallers amb dominis a la Segarra que emprengueren el viatge cap a Galícia entre finals de l'onzena centúria i mitjan segle XII.

Però no sembla que aquesta ruta fos gaire freqüentada des de la Catalunya litoral, almenys abans de mitjan segle XII. Després de la conquesta de la Catalunya Nova i de la segona creuada a Terra Santa (1147-1149), en canvi, el pelegrinatge compostellà es revitalitzà, de manera lenta i gradual, en la mateixa mesura que el pelegrinatge a Jerusalem dequeia, tant entre la classe feudal com entre les elits i les bases del clergat, a les zones tradicionalment inclinades a emprendre l'aventura d'ultramar.

5. L'OBERTURA DE NOVES RUTES I LA REPRESA DELS PELEGRINATGES

La conquesta de Lleida i Tortosa alliberà les velles marques del Penedès i de la Conca d'Òdena de la permanent amenaça a la qual havien estat sotmeses i aportà la seguretat necessària perquè l'eix que comunicava Barcelona i la capital de la terra ferma es consolidés i acabés convertint-se a la Baixa Edat Mitjana en la principal ruta del pelegrinatge català a Sant Jaume de Galícia, cosa que, de retop, convertiria Barcelona, que des del quart decenni del segle XII excel·lia com a port mercantil de la Mediterrània, en un dels principals punts de partida i d'arribada de pelegrins del món cristià. En aquest eix, el santuari marià de Montserrat, que des dels darrers decennis del segle XI comença a aparèixer al costat de Sant Jaume, Roma i Santa Maria del Puig com a beneficiari de les deixes dels testadors catalans, adquiriria ben aviat la condició d'etapa dins de la ruta jacobea i alhora

69. S. SOBREQUÉS, *Els barons de Catalunya*, Barcelona, 1957, pp. 26-28.

70. S. SOBREQUÉS, *Els barons de Catalunya*, pp. 46-47.

71. Percy E. SCHRAMM, *Ramon Berenguer IV, a Els primers comtes-reis*, Barcelona, 1960; Joan-F. CABESTANY, *Alfons el Cast, a Els primers comtes-reis*, Barcelona, 1960.

72. Tudillén (1151, renovat el 1156), Ágreda (1162), Sahagún (1170) i Cazola (1179), Ágreda (1186).

73. Joaquim MIRET Y SANS, *Les cases de templers y hospitalers en Catalunya*, Barcelona, 1910, pp. 13-14.

de centre regional de peregrinació.⁷⁴ És probable que d'aquest santuari partissin junts cap a Galícia el mes d'abril de 1183 dos personatges amb dominis i possessions a la comarca del Penedès i a la conca d'Òdena: els canonges Berenguer de la Guàrdia o Reverter, senyor dels castells i termes de la Guàrdia i de Piera, que marxà *mortis periculum incurrere timens*,⁷⁵ i Berenguer de Puig Alt, senyor del castell de Montornès i propietari d'honors al Penedès, a la Conca d'Òdena, a Lleida i a Barcelona.⁷⁶

A partir de mitjan segle XII es produïren a Barcelona i a Lleida i als punts intermedis de la ruta de pelegrinatge, fundacions d'hospitals per a sostenir les necessitats del nombre creixent de pelegrins que arribaven a Barcelona per terra o per mar, provinents de França o d'ultramar, o que procedents d'altres parts de la Corona d'Aragó i dels altres regnes cristians peninsulars acudien a Barcelona per a embarcar-se cap a Roma i Jerusalem o per a continuar la ruta per via terrestre. Entre aquests darrers tenim constància de dos nobles del Rosselló anomenats Josbert de Davalrin i Ponç de Roca, que venien de Sant Jaume (juliol de 1157), i de l'arquebisbe de Sant Jaume de Compostella, que anava de viatge a Roma (setembre de 1157), els quals, després de passar probablement per Sant Cugat del Vallès, s'hostatjaren a l'hostal comtal de Vilamajor.⁷⁷

A Barcelona l'any 1166 Bernat Marcús fundà un hospital per a servir pelegrins, nens abandonats i pobres malalts.⁷⁸ El moviment de pelegrins que arribaven al port de Barcelona, procedents de diversos indrets i amb diferents destinacions, devia ésser aleshores prou intens perquè el tractat de 1167 entre Gènova i el rei Alfons el Cast, que prohibia als pisans l'accés als ports catalans i occitans,

de Tortosa fins a Niça, exceptués expressament les embarcacions pisanes que transportessin pelegrins, les quals podrien tenir accés al port de Barcelona, però no podrien comerciar.⁷⁹ El destí dels pelegrins italians no és esmentat, però sembla que es tractava de Sant Jaume de Galícia. És probable que aquests mateixos vaixells transportessin, de retorn, els pelegrins que havien assolit el seu vot, així com pelegrins catalans i de la Península, que desitjaven anar a Roma o a Jerusalem.⁸⁰

A Lleida, poc després de la conquesta cristiana de la ciutat, ja existia una petita comunitat de frares assistida per una confraternitat laica que tenia cura d'un hospital per a malalts, viatgers i pelegrins a la riba del Segre, prop del pont de Barcelona a Bellpuig, hospital que l'any 1162 canvià d'emplaçament a causa d'una inundació.⁸¹ El concili provincial celebrat a Lleida l'any 1174, durant l'arquebisbat de Guillem de Torroja, dedicà diverses disposicions a regular qüestions relatives als pelegrins, cosa que confirma la condició de la ciutat de punt de confluència de les rutes catalanes.⁸²

Síntoma d'aquesta revitalització és el renovat interès que a partir de mitjan segle XII el pelegrinatge a Compostella suscità entre els eclesiàstics en general i entre els canonges de les seus episcopals en particular. Tot i que els exemples són escassos, sobretot si els comparem amb els pelegrinatges de religiosos de la primera meitat del segle anterior, sabem que emprugueren el camí de Sant Jaume el gironí Guillem, ardiaca de Besalú i capellà de Sant Martí Sacosta (1152),⁸³ i el canonge de Barcelona Berenguer de la Guàrdia o Reverter (1183), i que s'havia proposat de fer-ho Ramon, capellà beneficiat de l'altar de Sant Pere de la seu de Barcelona, que, greument malalt, dictà testament l'any 1211.⁸⁴

D'altra banda, la contribució de l'abadia de Ripoll a la difusió del culte jacobeu i del pelegrinatge a Galícia és un fet ja ben conegut gràcies al testimoni del monjo Arnau de Mont, que l'any 1173, durant el seu pelegrinatge a Compostella, copià una part important del famós *Codex Calixtinus*, manuscrit que portà a Ripoll.⁸⁵ Per la carta dedicatòria que dirigí a l'abat Bernat de Berga i a

74. Sobre la importància de Montserrat dins de la ruta jacobea, vegeu Cipriano M. BARAUT, *Cataluña*, a HUIBODRO Y SERNA, *Las peregrinaciones jacobaeas*, pp. 522-526.

75. Dictà testament el 5 d'abril de 1183 deixant el seu cos per a ésser enterrat al monestir de Santes Creus, junt amb la vila del Bruc (ACA, Cancelleria, perg. d'Alfons I, núm. 338). El 18 de març de 1186 féu donació del seu cos a Sant Cugat del Vallès amb drets que tenia dins del terme del castell de la Guàrdia (ACA, CSC, fol. 185, núm. 591, ed. RIUS, III, pp. 305-306, doc. 1164) i el 18 d'octubre de 1187, en ocasió del seu viatge al Marroc, atorgà novament testament (ACA, CSC, fol. 67, núm. 592, ed. RIUS, III, pp. 311-313, doc. 1172).

76. Ordenà el testament el 6 d'abril de 1183; després emprugué el pelegrinatge cap a Sant Jaume, del qual tornà i visqué encara molts dies. Morí *in antea valida infirmitate* el 21 de novembre de 1183. L'adveració del testament és del 17 de maig de 1184 (ACB, LA, I, fol. 209 v.-211 r., doc. 561).

77. «Ebdomada prima iunii venit Iosbert d'Avalrin et Ponci de Rocha et alios milites de Roseioni et veniet de Sancti Iacobi, et Iohan de Loara qui'l giava per mandamento de la reina. [...] Et in esta ebdomada venit archiepiscopi de Sancti Iacobi et venia de Roma, et P. de Regadel qui'l giava. [...] Alia ebdomada venit P. de Ragedel et B. de Ricla et veniant de episcopo de Sancti Iacobi, que aviant giad, anavant de vas lo comte.» (ACA, Cancelleria, perg. de Ramon Berenguer IV, sense núm., 16, ed. Thomas N. BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, Berkeley - Los Angeles - Londres, 1984, II, pp. 33, 35-36, doc. 4).

78. J. W. BRODMAN, *Charity and Welfare: hospitals and the poor in medieval Catalonia*, Philadelphia, 1998, p. 33.

79. Dino PUNCUH (ed.), *I Libri Iurium della Repubblica di Genova*, Gènova, 1996, I-2, doc. 293.

80. Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Pellegrinaggi e giubilei in Catalogna: i monasteri di Montserrat e di Sant Pere de Rodes e le destinazioni più lontane*, a Luisa d'ARIENZO (ed.), *Gli Anni Santi nella Storia. Atti del Congresso Internazionale. Cagliari, 16-19 ottobre 1999*, Càller, 2000, p. 317.

81. J. W. BRODMAN, *Charity and Welfare*, pp. 39-40.

82. Juan TEJADA Y RAMIRO, *Colección de cánones y de todos los concilios de la Iglesia de España y de América*, 5 vols., Madrid, 1859, III, pp. 278-286.

83. Academia de la Historia de Madrid, ms. 11-6-183, p. 43, ed. J. RIUS SERRA, *Cartes antigues de Sant Martí Sacosta*, «Analecta Sacra Tarraconensia», 4 (1928), pp. 377-378, doc. 25.

84. «Dimitto etiam C solidos qui dentur pauperibus verecundis et captivis redimendis pro ipso scilicet itinere Sancti Iacobi quod facere promisi» (ACB, LA, I, fol. 182 r.-v., doc. 485).

85. M. ZIMMERMANN, *Écrire et lire en Catalogne (IX-XIIe siècle)*, II, p. 816.

la resta de monjos de Ripoll sabem que en aquest monestir hi havia un altar dedicat a l'apòstol i que Arnau es proposava facilitar als seus companys que poguessin lloar el sant amb la mateixa litúrgia i amb les mateixes melodies amb les quals era honorat a l'església de Compostella.⁸⁶

La promoció eclesiàstica i monàstica del pelegrinatge jacobeu es traduí, a partir de mitjan segle XII, en una popularització creixent d'una manifestació religiosa que havia estat promöguda, en els seus orígens, a mitjan segle XI, des de les altres instàncies del poder i que des dels darrers decennis d'aquesta centúria havia esdevingut un emblema o distintiu de la classe militar o feudal, aspecte amb el qual clourem la nostra comunicació.

6. LA POPULARITZACIÓ DEL CULTA A SANT JAUME DE GALÍCIA

És difícil, per no dir impossible, a partir de la documentació testamentària, respondre a la qüestió d'a partir de quin moment i en quina mesura hi hagué un pelegrinatge popular significatiu a Sant Jaume de Galícia. Els testaments dels segles XI-XII, procedents majoritàriament de fons de senyories eclesiàstiques, no són, com hem pogut comprovar, la millor font per a aproximar-nos al pelegrinatge d'aquells que no tenien béns d'importància per llegar a les esglésies, monestirs i canòniques quan partien cap a destinacions llunyanes, i per tant, per a conèixer l'abast que el fenomen dels pelegrinatges de llarga distància tingué dins de la societat.

Tot i així, no sembla que puguem parlar d'un pelegrinatge popular significatiu abans de mitjan segle XI, quan partiren cap a Sant Jaume algunes de les figures més destacades de la política i de l'Església catalanes; en canvi, els emblemàtics pelegrinatges de bisbes, comtes, vescomtes i nobles del període 1054-1068 degueren tenir un important efecte propagandístic entre la població vilatana i rural, que aviat pretendria seguir el seu exemple.

Ara bé, que els pagesos i habitants de les viles pretinguessin emular les formes d'espiritualitat dels poderosos no vol dir que sempre els resultés possible fer-ho. El viatge a Sant Jaume de Compostella des de qualsevol punt dels comtats catalans suposava, pel cap baix, dos mesos de durada, un d'anada i un altre de tornada, i, a banda dels perills intrínsecs que comportava, el seu elevat cost no era assumible per a la majoria de la població. El cavaller Pere Udaldar, l'any 1086, reservà per al seu pelegrinatge a Compostella la quantitat de 50 mancuses

d'or i disposà que, en cas que no anés finalment a Galícia, quedessin per a l'obra de l'església de Sant Jaume.⁸⁷ El préstec que Arnau d'Anglesola demanà a Bernat, un dels homes que l'acompanyà durant el seu viatge a Galícia, pujava a la suma de 330 morabatins.⁸⁸ No ens ha d'estranyar que molts nobles, abusant de les seves prerrogatives senyorials, per a finançar els seus viatges i pelegrinatges, imposessin *quèsties* o exaccions arbitràries als habitants dels seus dominis.⁸⁹ Però podem comparar les despeses dels nobles que acudien acompanyats de vassalls, amics, servents, àdhuc d'esclaus, amb el pelegrinatge d'un pagès o d'un menestral? Sens dubte que no. L'any 1173 per a emprendre el viatge a Galícia el pagès osonenc Arnau de Vilaclara prengué de la seva quarta legítima la modesta quantitat de 30 s.; la resta ho deixà íntegrament a la seva muller.⁹⁰

Tot i així, el principal problema per als pagesos era el cost econòmic que podia tenir deixar abandonades les terres durant un període relativament llarg de temps. Àdhuc per als pagesos rics, no sempre era possible abandonar el mas i les terres per a emprendre el viatge si no es disposava de familiars o de mà d'obra subalterna que els substituïssin. Un testimoni molt antic és significatiu en aquest punt.

El 13 de maig de l'any 1069 un pagès del comtat d'Urgell, Bernat Joan, fou condemnat pel bisbe d'Urgell a exiliar-se a ultramar per haver comès un homicidi durant la treva de Déu. El pagès allegà que no podia deixar abandonades les seves possessions i implorà la misericòrdia del bisbe, que li commutà la pena pel pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia i a Roma per l'oblació d'una part del seu alou a la canònica d'Urgell.⁹¹ El cas és digne de reflexió. D'entrada, és significatiu que una de les notícies més antigues d'un pelegrinatge plebeu a Sant Jaume procedeixi d'un judici d'una causa criminal dirimida davant d'un tribunal episcopal. D'altra banda, si el viatge a Jerusalem, Roma o Sant Jaume era una de les penes possibles que hom podia imposar per un delictes de sang, és que el pelegrinatge no devia ser el somni de la vida de gaires pagesos.

87. «Et ad Sancti Petri Rome uncias II, et ad Sancta Maria de Pui-go similiter, et si non vado ad Sancti Iacobi in vita me remanead ad ipsa opera mancuses L» (ACU, perg. 658, ed. BARAUT, doc. 1025).

88. ACA, pergs. de Ramon Berenguer IV, sense data núm. 11.

89. L'any 1205 els habitants de Castellbisbal denunciaren davant del bisbe de Barcelona, senyor del terme, que el castlà Bernat de Castellbisbal els havia imposat *vi et districto* una *quèstia* de 140 s. «l'any que pelegrinà a ultramar», una altra de 140 s. «quan tornà del viatge», i Arbert de Castellvell la mateixa quantitat «quan anà i tornà del viatge» (ACB, LA, IV, fol. 68, doc. 190).

90. «Et ego Arnallí pre-ne de meo abere que abebat quartam partem et de ista quartam partem port-me'n ad Sancti Iacobi XXX solidos; ...dimito ad illos de la casa membra de arma mea et mea mulier Sicars sciant domna et poderosa de vita sua» (ACV, cal. 6, perg. núm. 1742).

91. «Et quia ego Bernardus maria non possum transire nec omnia quae possideo derelinquere, quae sivi misericordiam a pontifice meo Guillermo et ad suos archidiaconos et ad suis clericis. [...] Et ego Bernardus, quia maiora non possum facere, pergi ad sanctum Petrum et ad sanctum Iacobum, et hoc ex paenitentia quod potui facere, feci» (ed. VILLANUEVA, X, pp. 333-335, doc. XXXV).

86. Aquest còdex, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA, ms. Ripoll, núm. 99), conté íntegres els volums segon, tercer i quart i part del primer i del cinquè i, en alguns aspectes, representa una tradició manuscrita més antiga que l'actual *Codex Calixtinus* conservat a Compostella. Cf. R. BEER, *Los manuscritos de Santa Maria de Ripoll*, pp. 111-115; BARAUT, *Cataluña*, a HUIDOBRO Y SERNA, *Las peregrinaciones jacobaeas*, I, p. 544.

Els centres de pelegrinatge regional proliferaren en la mateixa mesura que els pelegrinatges de llarga distància als grans centres d'espiritualitat del món cristià, per la seva durada, per les seves dificultats i riscos intrínsecs i pel seu elevat cost, no estaven a l'abast de la immensa majoria de fidels, els quals havien d'aconter-se sovint a retre culte als sants a les esglésies locals dedicades en honor seu o a les relíquies exposades a les principals esglésies (de les rutes de pelegrinatge). Els llegats testamentaris als principals santuaris de peregrinació funcionaven com a succedani del pelegrinatge quan aquest no era possible i no és casual que l'augment dels llegats a Sant Jaume de Galícia a partir de les darreries del segle XI i durant la primera meitat del segle XII coincidís precisament amb l'etapa de declivi i feudalització del pelegrinatge compostel·là.⁹² La impossibilitat d'emprendre pelegrinatges de llarga distància per a una part important de la població explica també la commutació de les gràcies o vots per almoines destinades a la reconstrucció de les esglésies o a altres fins, com la que proclamà el bisbe de Roda Ramon Dalmau en l'acta de restauració de l'església de Tolba, a la Ribagorça, l'any 1080.⁹³

Amb el temps, però, la proliferació d'esglésies i capelles rurals dedicades a sant Jaume a partir de finals del segle XI actuà en un sentit invers, estimulants el desig dels fidels d'emprendre el pelegrinatge a la tomba de l'apòstol, un desig que en un primer moment, per falta de possibilitats, només alguns pogueren fer realitat.

Els primers exemples de pagesos i vilatans que dicten testament abans de partir en pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia són, significativament, posteriors al darrer dels grans pelegrinatges del període daurat de 1054-1071. Cinc anys després de la condemna de Bernat Joan (1069), el 19 de novembre de 1074 un vinyataire d'Orcau anomenat Baró es disposa a marxar cap a Sant Jaume de Galícia amb el seu fill Pere i, per aquest motiu i en previsió de la seva tornada, dicta testament.⁹⁴ L'any 1105 és un pagès de l'Empordà, Pere Guillem, qui, abans de partir, deixa la seva muller Beatriu sota la guarda i batllia de Santa Maria de Vilabertran.⁹⁵ D'aquest comtat és també un propietari rural anomenat Ponç Dal-

mau que parteix en un moment indeterminat del segle XII tot disposant en favor del monestir de Sant Pere de Rodas del seu cos i de la seva mula *si in his partibus rediero*.⁹⁶ Una parella de propietaris rurals de Guissona, Guillem Bernat i la seva muller, emprenen el viatge a Galícia abans de 1132.⁹⁷ L'any 1162 un pagès de Peralada, Ramon Miró, amb motiu del seu pelegrinatge, deixa al seu fill Ramon el mas que té pel monestir de Santa Maria de Roses.⁹⁸ El seu exemple serà seguit l'any 1173 per un pagès d'Osona anomenat Arnau de Vilaclara.⁹⁹ Finalment hem de citar els pelegrinatges d'un altre osenenc, que coneixem pel testament del seu pare, un pagès de Folgueroles anomenat Arnau, que l'any 1182 el féu hereu del mig mas que tenia pels senyors de Riudeperes «en cas que tornés del pelegrinatge»,¹⁰⁰ i d'un home de Pallerols (Alt Urgell), que marxà cap a Galícia l'any següent.¹⁰¹

Aquests testaments són el testimoni d'un pelegrinatge popular, de pagesos rics i vilatans, cap a Sant Jaume de Galícia, que sembla haver pres el relleu a les elits del poder civil i eclesiàstic en el moment en què aquestes començaren a interessar-se per altres destinacions més llunyanes, és a dir, a partir dels darrers decennis del segle XI. L'ingrés d'alguns d'aquests testaments dins dels arxius senyorials es justifica per tractar-se d'homes dependents de monestirs o canòniques, per contenir disposicions sobre les tinences, llegats o deixes de béns a aquestes institucions o simplement pel fet de deixar-hi els familiars, la vídua o els fills sota la seva guarda o batllia.

Ara bé, els exemples són massa escadussers i espaiats en el temps com perquè puguem deduir-ne un ampli moviment popular de pelegrinatge, precisament en un moment en què la tomba de l'apòstol deixava d'interessar a les classes dirigents, a la noblesa i a les elits eclesiàstiques. Els testaments copiats en els primers protocols notariais mostren que a mitjan segle XIII, a Vic, el pelegrinatge a Sant Jaume movia bianualment petits grups de burgesos, mercaders i menestrals que marxaven plegats

96. L'escriu ometé en el pergamí l'any del testament, que és datat del 9 de novembre (BC, Arxiu, perg. núm. 9968, reg. MARQUÈS, Vilabertran, p. 109, doc. 264).

97. L'adveració del testament data del 6 de setembre de l'any del Senyor de 1132 i de l'any 23 del rei Lluís, que no es correspon amb l'anterior sinó amb l'any 1130 (ADS, Cartoral I, fol. 114 r.-115 r., doc. 293, ed. BACH, pp. 291-295, doc. 228).

98. *Cartoral de Santa Maria de Roses*, f. 11c, ed. Josep M. MARQUÈS, *El Cartoral de Santa Maria de Roses (segles XI-XIII)*, Barcelona, 1986, fol. 86, doc. 70.

99. «Et ego Arnallí pren-me de meo abere que abebat quartam partem et de ista quartam partem port-me'n ad Sancti Iacobi XXX solidos» (ACV, cal. 6, perg. núm. 1742).

100. Tot i que el document no explicita el destí del pelegrinatge de l'hereu, tractant-se d'un pagès i tenint en compte la data del testament (29 de novembre) el més probable és que fos Sant Jaume de Galícia (ACV, cal. 6, núm. 1772).

101. ACU, Santa Cecília d'Elins, doc. núm. 33. Citat per BARAUT, *Cataluña*, a HUIDOBRO Y SERNA, *Las peregrinaciones jacobaeas*, I, p. 507, nota 14.

92. Sobre els llegats dels testadors a l'església de l'apòstol, vegeu M. ZIMMERMANN, *Écrire et lire en Catalogne (IX-XIIe siècle)*, II, p. 817.

93. «et si esset homo vel femina qui voluisset pergere ad Sanctam Ierusalem vel ad Sanctum Petru Rome, aut ad Sanctum Iacobium Galissie, seu ad Sanctam Mariam de Podio, vel in aliam peregrinationem, et venisset ad locum illum, et ibi misisset suam helemosinam, tantum prodesset sibi quantum si pergeret ad alias peregrinationes» (FLÓREZ, vol. XLVI, ap. II, p. 227).

94. Baró deixa una vinya a Santa Maria d'Orcau «in tale conventum quod si ego Baro venio de Sancto Iachopum aut filius meus Petro teneat et possideat per suos dies et post obitum suum remaneat ad Sancta Maria. Et i tonna ad Sancta Maria. Et alium meum alaude ad Ermengarda soror mea, in tale conventum quod si ego Baro aut filius meus Petro venimus de Sancto Iachopum quod non mittat nobis nullum ententum» (ACU, perg. 561, ed. BARAUT, doc. 867).

95. BC, Arxiu, perg. núm. 9540, ed. MARQUÈS, Vilabertran, pp. 118-119, doc. 287.

en dates determinades, però en cap cas es tractava d'un fenomen de masses.¹⁰²

Al marge d'aquestes expedicions col·lectives d'àmbit local, més o menys organitzades, hi havia el pelegrinatge, no necessàriament voluntari, dels vassalls de qualsevol condició social, des dels feudataris fins als serfs domèstics, que acompanyaven els seus senyors en el llarg periple a la tomba de l'apòstol i tots els qui formaven part dels seguits de comtes, vescomtes, bisbes i canonges.

Finalment, per a fer justícia, hauríem de considerar encara el pelegrinatge anònim dels qui no feien testament perquè no tenien res que deixar, el dels *pelegrini pauperes* que s'hostatjaven caritativament en els hospitals de les esglésies disposades al llarg de les principals rutes de pelegrinatge. Si alguns aconseguiren fer realitat

el seu somni de partir, sols o en expedicions col·lectives, en direcció a la tomba de l'apòstol, les esperances d'acomplir el seu vot eren, en general, escasses. La documentació testamentària permet constatar que els anys de pelegrinatge coincidiren amb les fases àlgides d'expansió de les epidèmies entre la població famolenca durant els períodes de carestia. Les terribles fams del darrer decenni del segle XI (1093-1096 i 1099), seguides de contagis massius i de mortaldats espatifadores, donaren lloc a moviments populars d'exaltació religiosa, que, en el seu afany d'expiar el pecat col·lectiu causant d'aquelles desgràcies i aplacar la ira divina, trobaren en el culte a les relíquies dels sants que contenien els principals centres regionals i internacionals de pelegrinatge una de les seves principals manifestacions.

102. I. OLLICH, *Camp i ciutat a la Catalunya del segle XIII*, pp. 109-110.